

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ НАДСТУБЛЯНИЩИНИ — ВОЛОСТІ КНЯЖОГО МІСТА ПЕРЕСОПНИЦІ у Х–ХІІІ ст.

© Терський С.В., 2009

Досліджуються особливості топографії та розміщення військово-стратегічних об'єктів одного із центральних князівств Волині – Пересопницького. На тлі військово-політичної історії у світлі археологічних досліджень аналізується стан оборонних споруд. Подано характеристику найважливіших пам'яток його військової історії, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

The process to accumulate of knowledge about medieval military complex and weapons also thanks to archaeologist investigations of the Peresopnycia' prinsipality in this article has been investigated. All this generalizations of the main monuments of the Peresopnycia's military history has been investigations.

Надстублянищина — давня міська волость княжої столиці Південно-Західного Погориння – міста Пересопниці – географічно посідає центральне місце в межах історичного ядра Волині. На цій території відбувалося чимало значних військово-політичних подій в історії України Х–ХV ст. Ця історична область, розташована на найважливішому сухопутному шляху Русі-України – з Києва до Західної Європи – довгий час була також визначним оборонним рубезем держави. Тут формувались одні з перших опорних пунктів Київської держави на Волині. Сформовані у Західному Погоринні дружини пересопницьких князів часто відправлялись у далекі походи проти західних, південних та північних сусідів.

Короткі публікації оглядів археологічних матеріалів з Надстубляньського краю досі не дають повної уяви про військову справу місцевих дружинних осередків [6, 8, 9, 15, 18]. Протягом останніх десятиліть внаслідок проведення на цій території широкомасштабних археологічних розкопок та розвідок зібрано багатий джерельний матеріал. Успіхи археологічних досліджень останніх десятиліть, проведених передусім Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1987–2006 рр., дають змогу розглянути згадані наукові проблеми у різних аспектах.

Значні роботи проведено у літописних містах Пересопниці (В.С. Терський, С.В. Терський, Б.А. Прищепа, 1974—2004 рр.), Дубно (І.К. Свєшніков, 1994, Б.А. Прищепа, 2004—2007 рр.), на городищах Листвин (Р.М. Чайка, 1971—1995 рр.), Жорнів (Р.М. Чайка, 1978, Б.А. Прищепа, 1989 р.). Сучасний стан археологічного вивчення цієї території дає змогу зробити конкретні військово-історичні висновки.

Регіон Погориння – літописна Погорина – територія в басейні р. Горині, правої притоки р. Прип'яті посідає особливе місце в історії України. У Х ст. тут проходив західний кордон “Руської землі” — історичного ядра Київської держави. До знаменитого походу великого київського князя Володимира на території між ріками Горинь та Стир, у районі древлянсько-волинського пограниччя необхідно шукати сліди діяльності київської влади, спрямовані на освоєння прикордонного регіону. Згодом ця територія стала ареною запеклої боротьби між київськими та волинськими князями. Історичні аспекти цього процесу детально проаналізовані сучасними ученими [6]. Проте поза увагою більшості істориків досі залишаються археологічні джерела.

Стан джерельної бази стосовно військової справи населення Надстублянищини дає можливість розглянути таку її важливу складову, як військово-топографічна ситуація в краї на тлі військово-політичних подій.

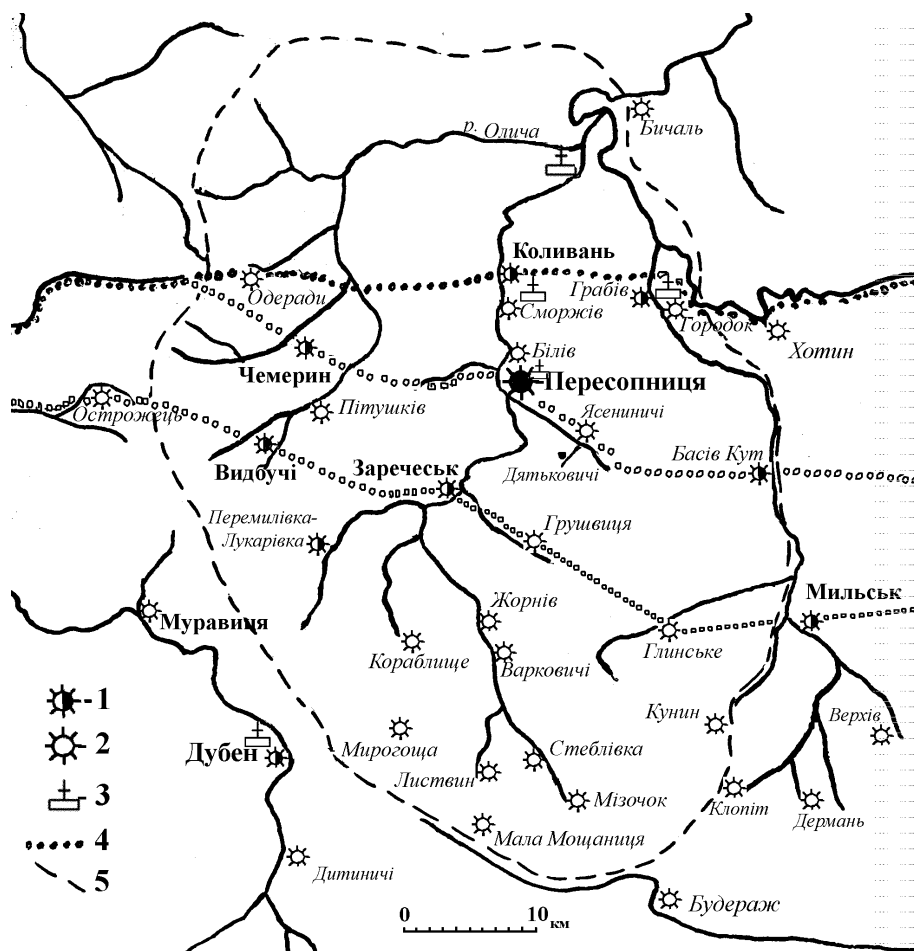

Рис. 1. Мережа укріплень в околицях Пересопниці за даними робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею: 1—городища XI—XIII ст.; 2—городища X—XII ст.; 3—монастирища; 4—відгалуження трансконтинентального шляху Київ—Західна Європа; 5—орієнтовні межі князівства

Військовим та політико-адміністративним центром цієї території у розглядуваний період була Пересопниця. В етапах розвитку соціально-топографічної структури княжої фортеці та її округи протягом X—XIV ст. втілювався процес військово-технічного розвитку фортифікацій [25].

Функціонування торгового шляху із Азії до Західної Європи у X—XI ст. під час освоєння Погориння київською великокнязівською владою перетворило Пересопницю на важливий військовий форпост. Про це свідчать досліджені К. Мельник дружинні поховання. Аналізуючи інвентар одного з поховань пересопницького могильника, київський археолог Олександр Моця зробив висновок, що в ньому поховано саме київського дружинника.

На складну історію розбудови укріплень княжого замку вказує сам топонім "Пересопниця", що походить від слова "переспа" — назви земляних укріплень. Освоєне у 2-й половині XI ст. чотирикутне городище так званого "волинського типу", поширеного лише в межах історичної території Волині: від Горині на сході, до Вепра — на заході (на колишньому польсько-українському пограниччі) площею близько шести гектарів було найбільшим серед укріплень цього типу. Воно в три рази більше за площею, аніж збудований за цією ж схемою дитинець столиці Волині — Володимир.

Суцільні обстеження міської округи Пересопниці дали змогу встановити систему оборони цієї густозаселеної поселенської агломерації, що займала басейн р. Стубла (рис. 1). Центральні поселення окремих мікрорегіонів у межах цього басейну, як правило, завжди мали укріплення [18]. Пересопниця також була густо оточена боярськими та князівськими садибами. До них, очевидно, належали невеликі городища в околицях міста (в літописі згадуються пересопницькі бояри Гліб Зеремійович та Юрій Прокопович), а також топоніми Милостів, південніше від міста на р. Стублі —

давня боярська резиденція, про що свідчить сама назва села [від милостники — шляхта, див.: 11], сусіднє с. Гуменники, що, очевидно, вказує на осідок гуменників — княжих слуг, що збирали збіжжя для пересопницького замку [в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин: див. 14, с. 269]. Відомі на Волині давні шляхетні роди Шпаківських, Шостаківських та ін. найімовірніше належали до числа нащадків бояр пересопницьких князів.

Боярським селом могло бути також с. Дятковичі на р. Стублі, назву якого пов'язують з відомим у середині XIV ст. Дмитром Дятком (Детьком) або Семеном Дятковичем [4, с. 51]. Поряд з феодальними садибами в околицях міста мали існувати так звані “службові” поселення [32]. Одне з таких, мабуть, знаходилося на території сучасного с. Дятковичі у XII—XIII ст. Швидше за все з цього ремісничого селища золотарів (ювелірів) могла походити матриця для виготовлення наших прикрас [31].

Поряд із Пересопницею на сторінках літописів згадуються назви укріплених поселень, міський характер яких не викликає сумнівів: Заріцьк (вище від Пересопниці по ріці Стублі), Вибуч (рис. 2, тепер городище села Пісників на ріці Путилівці), Клевань (нижче від Пересопниці по ріці Стублі), Чемерин (на захід від Пересопниці на ріці Осенище), Мильськ (на ріці Устя, східніше від Пересопниці).

Не останню роль у формуванні мережі укріплених поселень в окрузі Пересопниці відігравали шляхи сполучення. На їхнє розташування посередньо вказують річкові переправи та археологічні пам'ятки (наприклад, укріплення на Білівській горі “Городище” первісно боронили переправу у найвужчому місці долини р. Стубли: 26, с. 11]. Літописний Зарічеськ та Коливань контролювали два відгалуження трансконтинентального шляху та дорогу до столиці князівства вздовж долини р. Стубли.

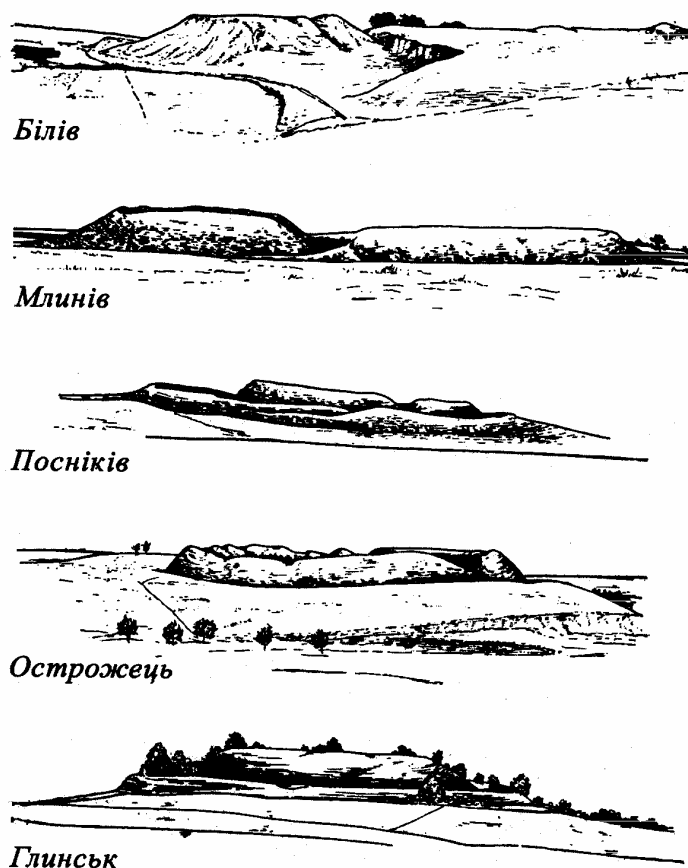

Рис. 2. Прориси світлин з панорамою городищ, що становили оборонний комплекс Пересопниці.

Р. Якимович. 1933 р.

Важливе оборонно-стратегічне значення мала система дамб, зведена насамперед навколо укріплень самої Пересопниці. Відповідно до розташування цих дамб, а також за аналогією з середмістям Лучеська [25, с. 78] доведено існування двох основних воріт-в'їздів в Окольний город Пересопниці — Південного і Північного, від якого починалися шляхи на Клеваний, і далі до князівської Степані — вздовж р. Стубли, та через літописний Чемерин до Лучеська. Південні ворота Окольного города давали початок шляху на літописний Зарічеськ, і далі, через Видубичі, до Лучеська та на південь до Дубного. Від яких воріт йшла головна дорога на схід до Києва, зараз сказати з певністю важко.

Головніший шлях на захід, до Лучеська, був через Чемерин. Саме ним користувались під час міжусобиці 1149–1150 рр. [2, с. 230; 23, с. 15].

Чемерин є найкраще дослідженим з усіх літописних поселень в околиці Пересопниці [17; 23]. Його укріплення, розташовані майже посередині дороги поміж Лучеськом та Пересопницею, були свідками важливих військових операцій XII ст. Чемерин мав типову планувальну структуру з дитинцем-градом на підвищеному березі, оточеному торгово-ремісничим посадом, розміщеним у заплаві ріки. Його доля значною мірою нагадує шлях розвитку Пересопниці. У XV ст. місто остаточно втрачає свої функції на користь заснованого неподалік на базі передміських поселень в усті р. Осенище (Олички) однойменного замку шляхтича Ленька Зарубича [23, с. 18].

У 1987–1995 рр. автором спеціально досліджувався поселенський комплекс літописного Зарічеська, що складався з городища “волинського” типу, окольного города та значних за площею сезонних поселень у заплаві р. Стубли, аналогічних до досліджуваних у Чемерині [18, с. 58–59; 34, с. 7–9]. На протилежному березі річки у XVI–XVII ст. існувала укріплена садиба шляхтичів Шпаківських.

Археологічні дослідження Коливані ствердили початок містоутворення у XII—XIII ст., коли було заселено територію пізнішого замчища князів Чорторійських [18, с. 61]. Мис, на якому первісно знаходилося, очевидно, городище князівської доби [24, с.], був захищений ескарпованими схилами та перекопами.

Княжий двір з монастирем Св. Миколи, що існував у Клевані, мабуть, ще від часів Мстислава Німого посідав важливе стратегічне місце у поселенській структурі Пересопниці. Вперше він згаданий у дарчій грамоті великого князя Свидригайла від 1450 р., як існуючий “з давніх часів” [1]. Його ліквідація була спричинена, очевидно, втратою земельних маєтків на користь князів Чорторійських. Чи був його правонаступником відомий Чорнівський монастир на Горині, занепад якого добре задокументований у середині XVII ст., чи над р. Чорною на Круговищі одночасно існував ще один монастир [там знайдено бронзовий енкалпійон першої половини XIII ст.: див. 13, с. 25] — вияснити ще належить.

Припущення щодо існування князівського двору в ур. Городище у Клевані, де у XV ст. князі Чорторійські заклали свій замок, вперше висловив історик XIX ст. Т.-Ю. Стецький. На його думку, за аналогією із Зимним коло Володимира, цим самим власники замку намагались підтвердити своє право на спадщину князів Пересопниці. І дійсно, проаналізувавши усі наступні дії князів Чорторійських у цьому напрямі, побачимо, що вони дійсно цілеспрямовано прагнули підпорядкувати собі територію колишнього Пересопницького князівства.

Визначним поселенським вузлом, тісно пов'язаним із Надстублянщиною, були розташовані поруч з Клеванню городища: острівне у Городку та складне у Грабові [16]. У XIII—XIV ст. на острові, ймовірно, існував монастир Св. Климентія (на його існування могло б вказувати ур. Клементів, згодом резиденція митрополитів, на правому березі р. Устя, полишене за легендою людьми внаслідок нашествия монголо-татар).

Значно слабше досліджений сьогодні поселенський комплекс літописних Видубичів [12, с. 51, 53; 27, с. 277—278]. Городище “волинського типу”, що розташоване над р. Путилівкою, тут відоме з кінця XIX ст. [3, с. 71].

Розгалужена мережа укріплень існувала у Верхній Надстублянщині. В її основі лежала система укріплень, зведена ще у племінний період. На високий ступінь організації суспільства вказує густота городищ, відстань між якими, як правило, не перевищувала 6—10 км. До таких

укріплень слід віднести городища у Жорнові, Листвині, Варковичах, Малій Мощаниці та ін. [6; 18; 28, с. 87–94]. Значна кількість з цих городищ була лише т. зв. „городищами-сховищами“, які активно функціонували короткий відрізок часу в X—XI ст. У Шепетині теж знаходився якийсь дружинний осередок. Адже тут відомі сліди городища [33] та знайдені окремі предмети озброєння (рис. 3, 1). Занепад чисельних дружинних осередків Крем'янецьких гір був наслідком освоєння великокнязівською владою всієї території Погорини та утвердження державного кордону у межиріччі Вісли та Західного Бугу.

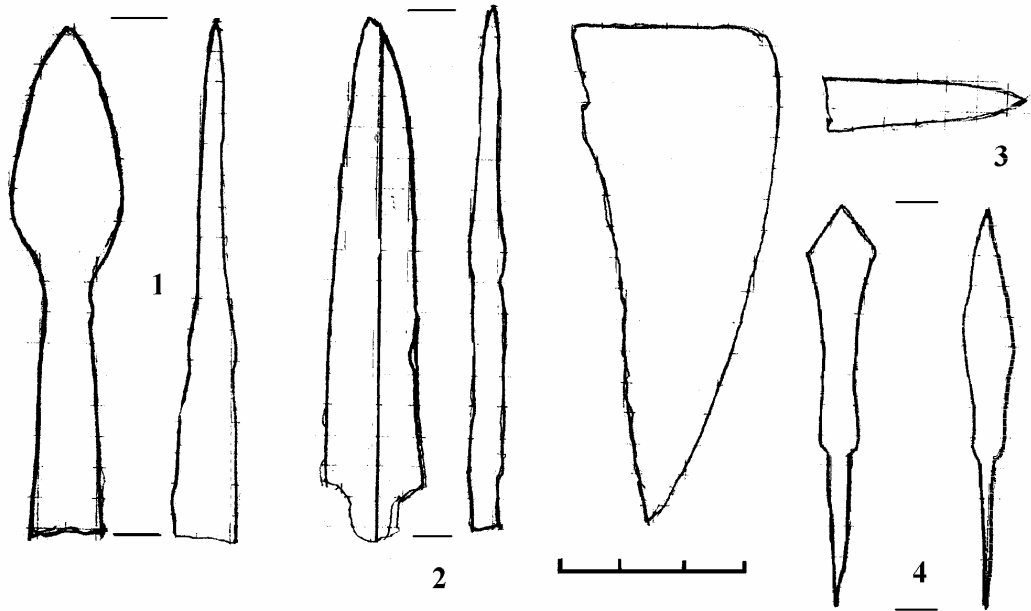

Рис. 3. Предмети озброєння з пам'яток XI—XIII ст. Дубнівський краєзнавчий музей:
1 – Шепетин; 2 – 3 – літописна Муравиця; 4 – Басів Кут

Культурні нашарування XII—XIII ст. виявлені на 8 городищах пересопницької округи в той час, як шар XI ст., мали 16 городищ. В такий спосіб відзначено тенденцію щодо зменшення кількості укріплених поселень [9, с. 109]. Встановлено, що багато фортець припинили свій розвиток у XII ст. Наприклад, близько середини XII ст. було покинуте Басівкутське городище у Рівному [7].

Важливою фортецею на східній околиці князівства була літописна Муравиця. Зроблений висновок про її занепад у середині XII ст., як наслідок міжусобних війн [10] слід вважати передчасним (рис. 3). Безперечно, у XII ст. відбувався певний спад активності на торговому шляху Лучеськ—Крем'янець, який призвів до скорочення площі поселень та втрати стратегічного значення низки укріплень.

Отже, округа Пересопниці у X—XIV ст. була достатньо обороноздатною територією та включала в себе значну кількість соціально значущих елементів, таких як князівські та боярські садиби, монастирі, “службові” поселення тощо.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — АрЮЗР).— Ч. 1.— Т. 1.— К., 1859.— 554 с. 2. Літопис Руський за Іпатіївським списком (Перекл. Л. Махновець). — К.: Вид-во “Дніпро”, 1989. — 591 с. 3. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического Съезда в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 36—133. 4. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.— К.: Наукова думка, 1984.— 174 с. 5. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X—перша половина XI ст.) // Український історичний журнал.— 2000.— № 4.— С. 127—143. 6. Прищепя Б.А. Жорнівське городище на річці Стублі // АДУ.— К., 1992.— С. 119—128. 7. Прищепя Б.А.

Дослідження Басівкутського городища // Археологічні дослідження в Україні 1999—2000 років.— К.: Ін-т археології НАН України, 2001.— С. 197—199. 8. Прищепя Б.А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині // АВУ 2000—2001 рр. — К.: Ін-тут археології НАН України, 2002. — С. 224—226. 9. Прищепя Б.А. Слов'яно-руські фортеці IX—XIII ст. у Погоринні // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 571: Держава та армія.— 2006. — С. 105—112. 10. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище.— Маріуполь: Рената, 2001.— 80 с. 11. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII вв.— М.: Изд-во МГУ, 1977.— 264 с. 12. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.— № 140.— Л.: Наука, 1967.— 241 с. 13. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX—XX ст.).— Луцьк, 2006.— 400 с. 14. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К.: Наукова думка, 1977.— Т. 1.— 631 с. 15. Терський С.В. Пересопницька волость XI—XIII ст. // Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70 річчю Великого Жовтня: Тези Республіканської науково-теоретичної конференції 17—18 грудня 1987 р.— Львів, 1987.— С. 159—160. 16. Терський С.В. До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX—XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7—9 квітня 1993 року).— Рівне, 1993.— С. 71—73. 17. Терський С.В. Літописний Чемерин: Підсумки археологічних досліджень 1988—1990 років // Наукові записки Львівського історичного музею (далі — НЗ ЛІМ).— Вип. I.— Львів, 1993.— С. 27—41. 18. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—1991 роках // НЗ ЛІМ.— Вип. I.— Львів, 1993.— С. 41-67. 19. Терський С.В., Терський В.С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // “Родовід”: Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.— № 7.— 1994.— С. 47-53. 20. Терський С.В. Історична топографія та забудова Пересопниці XII—XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // Волинь незабутня: Тези VI регіональної науково-практичної конференції “Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України”.— Рівне, 1995.— С. 8-9. 21. Терський С.В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X—XIV ст.) (до постановки проблеми) // НЗ ЛІМ.— Вип. IV.— Ч. I.— Львів, 1995.— С. 73-88. 22. Терський С.В. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.— T. XVII.— Rzeszów-Krosno-Przemysł-Sandomierz-Tarnów, 1996.— S. 305-309. 23. Терський С.В. Олика. Історичний нарис.— Львів: Новий час, 2001.— 52 с., іл. 24. Терський С.В. Пересопниця: Краєзнавчий нарис.— Рівне: Азалия, 2003.— 160 с. 25. Терський С. В. Лучеськ X—XV ст.— Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006.— 252 с. 26. Терський С.В. Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 634: Держава та армія.— 2008. — С. 8—17. 27. Чайка Р. М. Разведки в Ровенской области // Археологические открытия 1973 года.— М.: Наука, 1974.— С. 369. 28. Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст.— Львів, 2009.— 214 с. 29. Шеломенцев-Терський С.В., Шеломенцев-Терський В.С. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974—1991 гг.) // Материалы по археологии России.— М., 1995.— Вып. 2 // Славянская археология, 1990. Раннесредневековый город и его округа.— С. 58-66. 30. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próbа ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia) // Rocznik Wołyński.— T. 3.— Równe, 1934.— S. 10-103. 31. Jakimowicz R. Nowe materiały do dziejów złotnictwa wczesnopolskiego // Wiadomości archeologiczne.— T. 16.— 1939 (1948).— S. 384-385. 32. Kolanczyk K. Osady służebne w Polsce Piastowskiej, plan badań historycznych // Sprawozdania PAU.— № 6.— 1950. 33. Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // ZW.— R. I.— 1938.— № 3.— S. 35-38. 34. Терський С.В. Звіт про роботу Волинської та Пересопницької археологічної експедиції на території Львівської та Рівненської областей в 1995 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1995/42.— 67 с.